

У.Абдиманулы

Слияние чувств и возвышенности в стихотворении

В статье всесторонне исследовано поэтическое творчество Фаризы Онгарсыновой и оценен вклад акына в казахскую поэзию. Рассмотрена тематика гражданско-политической, любовной и, особенно, природной лирики. Проанализированы художественные особенности, новаторство и мастерство поэта.

U.Abdimanuly

A fusion of feelings and hills in the poem

The article is devoted to the subject of a comprehensive study of individual creativity of the writer in the science of the Kazakh literature. Special attention to the author draws on themes natural lyrics akin, allocates its individual characteristics, associating with poetic skill, makes literary-theoretical interpretation. In the article the author assesses the contribution of akin and his civil, political, love, natural lyrics in Kazakh poetry. Examines the artistic features, innovation and skills akin brought them into the national lyrics.

References

- 1 *History literature of Kazakh: Ten volumes, 9*, Almaty: Kazinformation, 2005, p. 53.
- 2 Erzhanova S.B. *Kazakh poetry on opposite place of independence*, Almaty: Bilim, 2010, p. 110.
- 3 Aiyemukhametova Zh.A. *Myth activity (nowaday Kazakh poetry in a plot) of poetics*, Almaty: Zhazushy, 2010, 332 p.

ӨОЖ 82.09:821.512.122

Ә.Қ.Жақан

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: alim.zh@mail.ru)

Қос шығармадағы ортақ ой, ортақ образдар

Мақалада көркем әдебиеттегі кейіпкерлердің ішкі әлемін ашудағы қаламгерлердің жан-жақты шеберлігі қарастырылған. Сондай-ақ екі жазушының шығармаларындағы тарихи тұлғаның көркем әдебиеттегі бейнесі салыстырмалы түрде талданған. Қазақ прозасындағы Шыңғыс хан образын арқау еткен екі суреткердің туындыларындағы тарихи шындық пен көркемдік шындықтың арақатынасы және қос шығармадағы ортақ ой, ортақ бейнелер, көркемдік шешім, көркемдік тәсілдер жайындағы мәселелер ғылыми талдауға өзек болған.

Кілт сөздер: шығарма, тарих, кейіпкер, психологиялық портрет, дерек, дәлел.

Көркем әдебиеттің көлемді бір аумағын тарихи шығармалар алып жатқандығы анық. Тарих пен әдебиет — құстың қос қанатындай егіз дүние. Кез келген көркем туындының өзінде тарихи детальдар мен элементтер кездеседі. Осы жөнінде ғалым Ж.Дәдебаевтың зерттеу еңбегінде мынадай ой-тұжырымдар айтылады: «...Тарихтағы кейбір ірі оқиғалар белгілі бір дәуірдің бетін, мазмұнын анықтайтындай мазмұн-мәнімен бөлектеніп тұрады. Сондықтан белгілі бір тарихи кезең туралы шығарма жазғанда, сол дәуірдің ең басты, типтік бетін, сипатын белгілейтін оқиғаларды ескермеуге болмайды. Онсыз дәуір тынысын толық жеткізу қиын.

Адамзат тарихы тек ірі, аса маңызды оқиғалардан ғана тұрмайды. Тарихта ірі, маңызды оқиғаларды іштей дайындайтын, сол ірі, маңызды оқиғалардың алғашқы алғышарттарын дайындайтын, жүзеге асыратын, бірақ сырттай бірсыдырғы кезеңдер де кездеседі. Мұндай кезеңдер шындығы

туралы жазылған шығармаларды тарихи тақырыпқа жазылған деп, ал осы кезең дайындап, пісіріп-жетілдірген, халық өмірінде ерекше мәні бар ірі оқиғалар туралы жазылған шығармаларды тарихи шығармалар деп бөліп атау бірден-бір дұрыс тұжырым бола алмайды. Халықтың тарихи өткенінің ірі немесе ірі еместігі бұл тақырыпқа жазылған шығармалардың жанрын анықтайтын өлшем қызметін атқара алмайды. Тарихтың аты — тарих. Халықтың тарихи өміріндегі болған, өткен оқиғалар, мазмұны жағынан қандай дәрежеде болғанымен, бәрібір тарихи оқиға, тарих болып табылады. Тарихтағы ірі я ұсақ оқиғалар жазушы үшін дара екі түрлі объект емес, бір ғана объект. Бұлай дегенде тарихи шығарма өзегінде, оның басты желісінде тарихи-тұрмыстық (лироэпикалық) оқиғалар емес, тарихи-әлеуметтік құбылыстар жатуы тиіс екендігін есте берік ұстауға тура келеді.

Тарихи шығарма табиғатын шығарманың жазылу сәті мен суреттелген кезең арасындағы уақыт жылдар мөлшері емес, көркем шығармада сол жылдар ағынының арғы жағынан көрсетілетін тарихи кезеңнің әлеуметтік даралығын суреттеудің ерекшелігі анықтайды» [1]. Яғни, тарихи кезең үшін тарихи тұлға қандай рөл атқарса, оны жазып, кейінгіге жеткізер адам да сондай салмақты әрі жауапкершілікті болуға тиіс.

Сондықтан да, тарихи я болмаса көркем туындыда әрбір қаламгер қаһармандар әлемін ашуда өзіндік ізденіс арқылы өзіне тән жол тапса — ол шығарманың құны артары даусыз. Шығармадағы кейіпкер — өмірдегі адам. Бұл тұрғыда ғалым М.Қаратаев: «Адам — әдебиеттің жүрегі, адам өмірін бейнелеу — әдебиеттің түбегейлі мақсаты. Дүние жүзі әдебиетінің бұрын-соңды жасалған оңды үлгілерінен реалистік көркем туындыға үнемі өзек болған адам өмірін, адам образын көреміз. Сондықтан әдебиеттің дүние танытқыш және тәрбиелік құны адам өміріне қаншалықты толық, терең, нәзік суреттеуімен өлшенбек» [2], — деген түйінді ойын айтады.

Жалпы көркем прозадағы тұлғалар табиғатын түсіну үшін әуелі сол суреткердің алып отырған дәуірін, дәуіріне лайықты тарихи шындығын хәм содан ауытқымайтын көркемдік шешімге зер салған жөн. Осы орайда қазақтың белгілі жазушылары Сәуірбек Бақбергенов пен Әбіш Кекілбаевтың Шыңғысхан жайындағы шығармаларына тоқталған едік. «Бөрте — Шыңғысханның жұбайы» және «Ханша-дария хикаясы» атты қос повестің негізгі өзегінде қаһарлы қағанның әлемді жаулап алмақ болған іс-әрекеті тұтастай тұрғанымен, осынау дүлей күш пен сұрқия амал-айлаға қарсы нәзік жандылардың наразылығы да бір сәтке тоқтамайды. Осы қарсылық арқылы ізгілікті іздеген екі автор Шыңғысханға қарама-қарсы әйелдер образын көлденең тартады. Айталық, С.Бақбергеновтің «Бөрте — Шыңғысханның жұбайы» деп аталатын туындысында негізгі нысана — қазақ қызы Бөртенің сұлулығы мен жан жүрегінің жылудығын, ақыл-парасатының молдығын көрсету, сондай-ақ ұлтымыздың тағы басқа қарлығаштары: Оөлен, Ақтоты, Күлшелердің ғаламат іс-қимылдарын, саликалы да салмақты сөздері арқылы асыл бейнелерін таныту болса керек.

Бұл арада Шыңғысхан тұлғасы осы әйелдерден аса алмай, екінші орынға ығыстырылғандай әсер береді. Рас, әуелі оқиға жылқы бағып жүрген Теміршын деген жігіттің өз еліне қайтқысы келетінінен басталып, әрі қарай қалыңдығына аяқ астынан кездесіп, еліне алып қайтуымен өрбиді.

Жазушы қатыгездік пен жауыздықтың символы ретінде көрсетпек болған Шыңғысханды бастапқыда Теміршын деген атпен тәрбиелі, салмақты, ақыл-парасатты, ойлы жас қылып көрсетеді. Оған дәлел, өзінің досы Сенгеленің мына ойынан байқалады: «Бала жігіт ойланып қалды. Көз алдына жылқышы баланың тұлғасын әкелді. Шегір көз, жирен сары, жасына жетпей кеуделі, иығы тік, тұтас жауырынды жігіт ол. Күреске түсетіндей, ертең-ақ палуан, батыр болатындай сымбатты еді. Мұнысымен қатар достыққа, сертке берік көрінеді, сөзге үйірлігі аз. Бірақ барынша қайсар, намысқой. Ол мінезін сыртқа осынша шығара бермейтін бала» [3; 3, 4].

Жас Сенгеленің бұл ойын ақсақал Менлеке бидің де көзқарасы расқа айналдырғандай. Баланың сәлеміне, әрбір қимылы мен сөзіне зер сала қараған бидің бірінші байқағаны оның көз жанары тым жалынды, отты екен, дей келіп: «...Менлеке Теміршынге бір кездесудің өзінде осымен төрт-бес мәрте аң-таң боп қарады. Талай-талай дау-дамайды, шешен мен батырды көрген ақсақалдың мұнысы алдында отырған жас азаматтың не бір, осы менмін деген кісіге тән, көптен ерендеу екенін танытатындай еді» [3; 6].

Ешкімге зияны жоқ, өз бетімен жылқы бағып жүрген қарапайым жігіттің алғашқы көзге түсуі осылай. Яғни, көздеген кейіпкер келбеті, нысанадағы қаһарман бейнесі жап-жақсы ашыларына сене бастайсың.

Осыдан екі жастың қыз жұртынан бата алып, өз елдеріне қарай аттанғаны және жігіт анасының келінді қалай қарсы алғандығы хәм Оөлен ананың аспандағы Айға алақанын жайып екі баласына

Тәңірден тілек тілегені де шығарманың шырайын кіргізіп, бүкіл адамзат баласын ақ жолға, жақсылық пен ізгілікке бастайтындай.

Тоғырыл ақсақалдың берген батасынан кейін жас Теміршынның тасы өрге домалағанын мына жолдардан байқауға болады: «... Ең алдымен Алашань мен Гобы арасындағы кең дала, құм мен таулы жерден монғол елінің алғашқы жұмбақ бірлігі басталды. Бастаушы туын мықты ұстады. Дүниеге алғаш келгенде, шар етіп жерге түскенде уысынан қан шеңгелдеп түскен еді. Енді сол шеңгелдің уысына өзіне бағынған қауымды алды. Ең алдымен, оларды көршілердің көз тұрткісінен, әділетсіз билігінен, қорлық-зомбылығынан құтқарды. Көптен бері басшысы болмаған көген көз, момын елге ең басты керегінің өзі осы еді. Содан да халық оның қимылынан, ісінен, сөзінен, өздерінің келер күндерін, бастаушысын көре бастады. Көптің ниетін, өзіне деген ықыласын көрген ол әрбір ісін ойланyp, толғанып, кейбірін халқымен ақылдасып, арнаулы кеңес шақырып шешетін болды» [3; 14].

Дәл осылай жұлдызы жанып, айы оңынан туған Теміршын ендігі жерде тарих сахнасына «Шыңғысхан» деген атпен шыға келгені және өзінің қатыгездік, зұлымдық әлеміне қалай кіріп кеткенін автор шағын көрініспен-ақ шебер көрсете алған. Мәселен, ... *Екі мың, екі жүз елу түйеге жүк артқан үлкен керуен Алатауды бөктерлеп, Таразы, Испинжавтан өтіп, Отырар жетті.*

Бұл кездегі Отырар билеушісі Хорезм шахтың туған күйеу баласы Қайырхан болатын. Ол қайын атасы Мұхаммет шахпен келісіп, керуенді Хорезмге өткізбей тонап алды. Жігіттерді, бай жасақты керуеннен бөліп, төрт жүз адамды түгелдей өлім жазасына жіберді. Арада екі-үш ай өткенде, бұл хабар Шыңғысханға жетті.

Міне, бар сұмдық осы керуеннен басталып еді [3; 17], — дей келіп, көркем шығармаға тарихи деректі өзек қылады. Шыңғыстың шеңберден шығып, шексіздікке ұмтылған долы мінезін, жойқын іс-әрекетін осы бір қылтадан лап еткізген.

Туындыдағы толқынды ойлар басынан-аяқ бір желіге тартылғандай. Ол жауыздық пен ізгіліктің жұлқынысы, ақ пен қараның айқасы. Қаһарлы қағанға қарсы қарапайым әйелдердің, аналардың іс-әрекеті, ойлары мен сөздері бір арнада тоғысады. Дегенмен бір кереғар дүние шығармадағы Шыңғысханның тағдыры. Оқиға басталғанда болашақ қағанның байсалды, сабырлы, парасатты кейпін көріп қуанасың. Әр сөзінен, әр ісінен тәуекелшіл, текті азаматтың бейнесін аңғарасың. Бірақ жүре келе осы ғажап ырғақтың бәрі бұзылып, аяқ астынан өзгеріп кетеді. Бұрынғы әділетті, турашыл Теміршын оқиғаның ортасы мен аяғында қаражүрек, қансорғыш, зұлымдық иесі, атакқұмар, шатаққұмар Шыңғысханға айналады. Әрине, адамның өз болмысынан өзгеріп, өзгеше күй кешуі тек көркем шығармаларда ғана емес, нақты өмірде де кездесетін жайт.

Бір ғана мәселе — жазушы бұл жерде жер жүзін жаулап, жалғыз өзі үстемдік жүргізгісі келген Шыңғыстың қанды жорықтарын, ондағы қағанның ерліктері мен жауыздық әрекеттерін көрсетуді мақсат тұтпаған. Қайта сол жөнсіз, жүгенсіз жайларға қарсы бағытталған қазақтың рухы, ұлт азаматы мен әйел-аналардың тектілігін айтқысы келгендігі анық көрінеді. Және кейбір тарихи детальдар арқылы көркем шығармадағы өз шешімін беруге тырысқан.

Ал қаламгер Әбіш Кекілбаевтың «Ханша-дария хикаясы» атты повесінде Шыңғысхан образы жан-жақты ашылған деуге болады. Аңыз түрінде алынған бұл туындыдағы бас кейіпкеріміз басқа тарихи романдарға, алғашқы қарастырған повесімізге қарағанда өзгеше күй кешіп, ерекше бір қырынан көрінеді. Айталық, Әлемге әмірін жүргізгісі келген қаһарлы қағанның «табындыруы мен таңқалдыруы» қулығына құрық байламайтын салқынқанды саясаткерді көз алдымызға елестетеді. Сауысқандай сақ болып, тірі жанға сенбеуі де — қаһарманның жан дүниесіндегі жаратылыс жұмбағын алдыға тартады.

Жазушы күрделі кейіпкерінің сыртқы сұсы мен ішкі дүлей дүниесін мынандай жолдармен аңғартады: ... *Қынаптан суырғанында оқ жыландай ысқырынатын жылмаң қылыштың зәрлі ысылын сыбызғының сазынан бетер құныға тыңдайтын сарқаптал, қанды балақ, құзғын көз, қырғи жүрек сарбазға жауаңдаған жанарлар мен кемсеңдеген иектерді, дірілдеген қолдар мен дірдектеген сирақтарды көргеннен артық ләззат болушы ма еді? Қан жұқпаған қанжардан не пәтуа, қан жұтпаған еркектен не пәтуа, қаймықтырмаған қаһардан не пәтуа!*

Әлгі, әншейін, жердің бетін көл-жоса қып көміп кеткен қара қан жеңістің айғағы емес, жеңістің айғағы — жылты қашқан көздер мен сұрқы қашқан сөздер. Дұшпанның харам қанына белшеден жүзсең де ол мүсәпір болған жауыңның жауаңдаған көзінен ытқып шыққан бір тамшы ыстық жасты өз көзіңмен көргеніңдей болмайды [4; 295].

Сұрапыл суық сөз, сұрқия ой оқырманның өзін қалтыратып жібергендей. Көз алдымызға қырғын соғыстан гөрі Шыңғысханның қауіпті көзқарасы мен адамға тән емес жабайы іс-әрекеттері

тізбектеліп келетіндей. Қатыгез ханның құпиясын қоюлату үшін автор Касар мергенді оған теліп қойған. Касар мерген көңіл-ниеті түзу жанға ұқсайды. Оның әшекейлі хан сарайын менсінбей дархан даланы аңсауы, өзінің қораш қосын қимауы да көп жайларды аңғартады.

«Аңға шыққанда қашан да Касар мергенді бір елі жырақ жібермей, қасында ұстайды. Мергендердің жақын жүргенінен алыс жүргені қауіпті, мерген еместердің алыс жүргенінен жақын жүргені қауіпті» деп ойлауына қарағанда, жақын досының өзі оған дұшпан сияқты.

«Сөзден бұрын көзбен тергеп алу мұның қашаннан бергі әдеті...Әр істе тамсанып, таңырқатып отырмасаң, айбыныңнан айырыласың, қорқытқанның жөні осы екен деп кіріп-шығып жүрген қызметшілерге оңды-солды бақырып-шақыра берсең, қазір қасың мен қабағыңды бағып, сілтідей тұнып отырған тыныш халқыңды күндердің күнінде сыртыңа шығарып алуың мүмкін» [4; 297–306]. Мұндай сұңғыла ойлар ел басқарған естілердің бәрінде бірдей бола қоймас.

Шығармада шағын детальдар мен штрихтар арқылы Шыңғысханның психологиялық портреті жасалған.

Мәселен, *Аспан мен жердің ара-шегі жойылып, төңіректегі тұтасқан қалың мұнар мен жымыңдасқан оттарды көргенде ол жер басып тұрғанын ұмытып, сонау көз ұшында еміс-еміс жымыңдасқан жұлдыздардың ортасындағы хақ тәңірдің өзіне айналып кеткендей сезінеді. Сонау төбесіндегі, мынау іргесіндегі жыбыр-жыбыр көп от бұған тауап етіп жатқан көп зарыптың жалбарыныш шырағындай; оларды осылай моншақтай тізіп маздататын да, бір түкіріп өшіріп тастайтын да құдірет тек өзі сияқты* [4; 299].

Арман-мақсаты асқақ ұлы әміршінің бейнесі әр көріністерден бірте-бірте биіктей түседі. Лирикалық шегіністер арқылы жасалған бас тұлғаның ішкі монологы шығармаға үлкен салмақ қосқан.

Сюжетке арқау болған өзекті мәселе — адамдар тағдыры. Таңғұт елін шапқандағы ойран болған қала, қырылған халықтың аянышты күйі, мұң-зары көз алдымызға Отырарды еріксіз алып келеді. Ержүрек таңғұт халқы да Отырар халқындай өліспей беріспейді. Соңғы үміттері өшкенше қамалды ашпай, қарсыласып бағады. Таңғұттардың қолбасшысы Шидүрге де Қайырхан сияқты ешкімнен тайсалмайтын өжет, қайсар адам. Бұл жерде де тура Отырардың картинасы қайталаанады. Шыңғыстың сұрқия саясатымен қамал алынып, халқы қырылып-жойылады. Ең соңында қалған тұтқын Шидүрге өз өлімін ерлікпен қарсы алады. Қайырхан мен Шидүрге Шыңғысханға қарама-қарсы қойылған образдар. Жаулары осал болса, майданда батырдың ерлігі көрінбейді, — деген ой осындайдан шыққандай. Бұл туындыда Шыңғысхан образы — жалпыдан гөрі жалқыға, көптен гөрі жекеге жинақталған. Кейіпкер күні-түн жорықтарда жүрсін, болмаса оңаша ой үстінде отырсын әйтеуір бір әрекетімен көрінеді.

Сыншы, ғалым Төлеген Токбергеновтің: «Үлкен образдың жасалуы характердің табиғи ашылуына байланысты. Типтік тұлғаны тірлітіп, даралап тұрған да сол характер. Сондықтан да бұл екеуі ажырамас жақын туыс егіздер. Бірінсіз бірі жоқ.

Көркем әдебиетте характер жасау ең қиын күрделі міндет болғаны да содан. Характер жан-жақты ашылмайынша, кейіпкерді тани алмайсың.

Адамның әрекеті — характердің жарқ еткен көрінісі. Кейіпкер мінезі томаға-тұйық қалмай, қатқабат қырымен, алуан айшық сырымен айқара ашылғанда ғана жарқын. Мұндай тұлға тозбайды, дәуірден дәуірге ұзақ сапар шегеді, жарқырап ашыла түседі. Солардың бәрінен де замана рухын, дәстүр-салтын танымыз» [5], — деуінде үлкен шындық жатыр.

Жазушы шығармасында қара түске баса назар аударып, табиғаттың мұңлы шағы — күз айына көп көңіл бөлген сықылды.

...Сеңсең бөрік секілді сеңгір-сеңгір таулардың қап-қара тәнінен шымырлап шыққан қара өзеннің тіп-тіке терістікке бет түзеп, жолында тағы да тауға жолығып, шығысқа қарай күрт аунаған қойнауында мұның қалың қолы жатты...

...Қара өзеннің қағанағы қарқ, сағанағы сарқ. Аңғар бойы сылдыр – сылдыр, сыңғыр – сыңғыр... [4; 307–327]. Тағы бір жерінде ...Тұла бойы түп-түгел қара. Бетін де қара пердемен көлегейлеп алыпты. Мысық табандап мұның төсегіне қарай жақындап келеді. Міне, екі-ақ адым жер қалды. Бейуақтағы бейсауат қонақтың оң иығы қимылдағандай болды. Аяғының басына дейін малынып түсіп тұрған қап-қара киімінің өңірінен алмас қанжар жарқ етті... [4; 303], — деген сөйлемдерде «қара» сөзінің астарында үлкен ой жатыр. Соңғы сөйлемдегі қара киімді қанжар асынған бейтаныс біреу Шыңғысханның түсіндегі өзін-өзі өлтірмек болған өз бейнесі. Жүрегі, жан дүниесі қап-қара

адамның өзіне-өзі ұмтылған қызық та тосын қылығы кейіпкерінің психологиялық портретін ашу үшін әдейі қолданған.

Сондай-ақ табиғаттың әр алуан түр-түсі мен реңктерінің ішінен сұрғылт-сұрқайын болмаса мезгілдер арасынан күз айын алуы да тегін емес.

Күз таңының сұйқылт суық нұры шатырдың ішіне енді-енді жайыла бастағанда ол ұйқыдан оянды.

...Кәрі жүрек көп қуана бермейді [4; 294]. Табиғат құбылысы мен адам жүрегіне ортақ мұңды анық аңғарамыз.

Шығарманың өнбойынан асқақтап көрінетін Шыңғысхан бейнесі ең соңында аласарып қалғандай болады. Өйткені таңғұт тайпасының сұлу әйелі Гүрбелжін ханым оны ондырмай отырғызып кеткен... Шыңғысханның аяқ астынан ауырып, өліп кетуіне де осы Шидүрге әміршінің сұлу әйелі Гүрбелжін ханымның ойлап тапқан әдісі себепкер болыпты, — дейді бір ойдың өзегі.

Осы арадағы хан мен ханымның арасындағы асау әрекетті жазушы былай суреттейді.

...Құмарлықтың дүлей желігіне біржолата беріліп, құдды бір жазаға шығып қалған балықтай тынысы тарылып, танауын жас тәннің, асау қанның, елден-ерек сұлулықтың хош иістері қосыла аңқыған қос анардың ортасына енді апара бергенде ұлы әмірші оқыс ышқынып, сылқ етіп, сұлу үстінен ауып түсті.

Гүрбелжін ханым төсектің аяқ жағына түсіп қалған желең көйлегін қолына іле-міле сыртқа сып берді.

Ұлы әмірші екі санын жуып бара жатқан қызыл-жоса қанға шошына қарап отырып қалды. Күтушілерін дауыстап шақыруға мынау қалпынан ұялды. Азу тісін сындырып жіберетіндей, шақыр-шұқыр тістеніп, етпетінен гүрс құлады [4; 328].

Айналасы 1–2 минуттың ішінде болған қанды оқиға ұлы әміршіні «мүгедек» қылып, айықпас ауыр қайғыға душар етеді. Ал енді тұқым қалмай тегіс қырылған таңғұт елінің соңғы аруы Гүрбелжін ханым азулы Шыңғысханнан елінің кегін осылай алыпты, — дейді аңыздың аяғында.

Жарты әлемді жаулап алған сұсты хан, ұлы қолбасшының бір әйел алдында айласын асыра алмауы, оның көңіл-күйіне, жан дүниесіне қатты әсер еткендей. Оның үстіне еркектік енінен айырылып, өз-өзінен мүжіліп, мүсәпір күй кешеді. Бұрындары жандыны көзіне ілмейтін «көсем шал» намыстан жарыла жаздап, азапты ауруға шалдығады. Шығарма шеңберінде драмаға бергісіз тартыс пен шиеленіс бар. Шыңғысханның сәтсіздікке ұшырауын, психологиялық дағдарысқа түсуін мына жайлардан байқаймыз.

Ұлы әмірші табан астында ауырып қалды. Сол күні түнде ұлы әміршінің Қасар мергеннен басқа күтушілерінің бәрінің де басы қырқылды. Әміршіні емдегелі барған еміш, балгерлер де сары ала шатырдан тірі шықпады.

Манғұл қолы адыра қалған таңғұт астанасынан бір жола үдере көшті. Ұлы әмірші көш жөнекей көңілін сұрай барған ешбір жанды қабылдамады. Тіс жарып ешкімге ештеңе демеді. Екі көзі жұмық, әлде бір ойларға батып, жатып алды [4; 328].

Сыртқы дүниеге қанша білдірмесе де, ішкі әлемі алай-дүлей, қым-қуыт ойлардың астында қалып, психологиялық иірімдер өз тұңғиғына тарта жөнеледі. Автор психологизмді шығарманың кілті сияқты қажетті жерлерінде қозғаушы күш ретінде пайдаланады. Диалогтан гөрі монолог басым. Кейіпкер керемет әрекеттер үстінде ашылады.

Көпшілік деректерде, шежірелерде Шыңғысханның ажалы аттан болған деседі. Біздің пікірімізше, осы аңыз туындының астарында бір құпия жатқан секілді. Бәлкім, күндердің күнінде шындықты бүркеген перде де ашылар...

Біз әдетте көркем шығарма мен аңыз дүниелердегі барлық жағдайларды шындықтан алыс, елес пен сағым күйінде қабылдаймыз. Тарихи деталь, тарихи кішкене элементтерді көзге іле қоймаймыз. Бұл жөнінде ғалым Ә.Тарақовтың мынандай пікірі бар екен: «Қандай да бір дәуірдің тұтастай тарихи картинасын беруде тарихи деталь өзінің үлкен айқындаушы қызметін атқарады. Тарихи деталь сол кезеңдегі қалыптасқан тарихи жағдайлар мен жекелеген характерлерді, құбылыстарды ашуға айрықша ықпал етеді. Детальдар көбінесе көркемдік баяндау жүйесінде, монологтар мен диалогтарда аталған тарихи шығармада бейнеленген дәуірдің тарихи колоритін жасайтын құрал ретінде ерекшеленіп тұрады. Сондықтан да кейде ол колоритті деталь деген атауға да ие. Тарихи деталь характерді ашуда, кейіпкер болмыс-бітімін даралауда жұлдыздай жарқырап дараланып тұрады» [6].

Екі повеске де ортақ түйін: Шыңғысханға қарсы халықтың наразылығы. «Бөрте — Шыңғысханның жұбайында» бас кейіпкер Бөртенің өзі көп жағдайларда қағанға тікелей қарсы

шықпаса да, салмақты сөздерімен, пайымды ой-пікірлерімен екінші жақтың мүддесін көздейтіндігі көрінеді. Бөрте — ақыл-парасаттың, сұлулықтың жиынтық бейнесі ретінде шығарманың кез келген жерінде кездеседі. Басқа да әйел-аналар оған қосымша күш беріп, отансүйгіштікке, ізгілікке, жақсылыққа талпыныс жасайды. Осындағы Ақтоты, Күлше сияқты әйелдер образы өздерінің ерекшелігімен қаһарлы қағанға деген қарсылығымен көрінсе, «Ханша — дария хикаясында» таңғұт аруы Гүрбелжін Шыңғысханға өзінің айласымен оның түбіне жетуге тырысады. Жойылып бара жатқан бүкіл бір елдің кегін жалғыз өзі жүзеге асырады.

Аталмыш екі туындының соңында да әлемді қалтыратқан қағанның нәзік жандылардан жеңіліс тапқандығы қаламгерлер тапқырлығы деуге болады.

Алғашқы шығармада Қаракемпір (Ақтоты) атты кейіпкер Шыңғысханның бетіне түкірсе, екінші туындыда Гүрбелжін ару қағанның ажалына себепші болды.

Екі хикаяда да аңыздық желі мен тарихи шындық астасып, сол аңызға айналған адамдарды тарихи деректермен дәлелдеген қаламгерлер өз көркемдік шешімдерін жасаған.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Дәдебаев Ж.* Әдеби шығарма. — Алматы: Ғылым, 1987. — 6, 7 б.
- 2 *Қаратаев М.* Таңдаулы шығармалары. — Алматы: Ғылым, 1974. — 3-т. — 194 б.
- 3 *Бақбергенев С.* Бөрте — Шыңғысханның жұбайы. — Алматы: Жазушы, 1993. — 384-б.
- 4 *Кекілбаев Ә.* Шыңырау. — Алматы: Жазушы. — 1982. — 456-б.
- 5 *Тоқбергенев Т.* Уақыт пен характер // Жұлдыз. — 1967. — № 10. — 117–118-б.
- 6 *Тарақов Ә.* Тарихилық және тарихи тұлға // Әдебиет және өнер мәселелері: Жин. — Алматы: Ғылым, 2002. — 37-б.

А.К.Жақан

Сопоставление взглядов и персонажей в произведениях С.Бакбергенова и А.Кекилбаева

В статье рассмотрено мастерство писателей, раскрывающих духовный мир героя в художественной литературе. На основе сравнения произведений двух писателей определены роль и место исторической личности. Автор показывает, как представлен образ Чингизхана в казахской прозе. Затрагивается проблема раскрытия действительности и художественной развязки в двух повестях.

A.K.Zhakan

Mapping views and characters in the works of S.Bakbergenov and A.Kekilbayev

The article devotes to the works of writers in showing the hero's moral world in artistic literature. So, the place of historic persons in artistic verses by comparing the works of two writers has been analysed. The article devotes to the picture of Chinghis Khan in Kazakh prose. So the problem of the real and artistic end of the historical person in two novels by comparing different writers has been shown. The scriptwriter's skills, artistic peculiarities, the place of the personality in world history and the author's treatment of the reality in the artistic verses are analyzed and considered in the given work.

References

- 1 Dadebayev Zh. *Literary work*, Almaty: Gylm, 1987, p. 6, 7.
- 2 Karataev M. *Selected work*, Almaty: Gylym, 1974, 3, p.194.
- 3 Bakbergenov S. *Borte — The Board is the wife of Genghis Khan*, Almaty: Zhazushy, 1993, p.384.
- 4 Kekilbayev A. *Chinyrau*, Almaty: Zhazushy, 1982, p.456.
- 5 Tokbergenov T. *Zhuldyz g.*, 1967, 10, p. 117–118.
- 6 Tarakov A. *History and and historical personality / Problems of literature and art, col.*, Almaty: Gylym, 2002, p. 37.